

13. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы: В 5-ти тт. / Т. 4. 1934-1936 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — М.: РОССПЭН, 2002. — 1056 с.
14. Коллективизация сельского хозяйства. Важнейшие постановления Коммунистической партии и советского правительства. 1927-1935. — М.: Изд. Академии наук СССР, 1957. — 574 с.
15. Комунистична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. / Т. 1. 1918-1941. — К.: Політвидав України, 1976. — 991 с.

К.В. Лобач

Политотделы МТС в системе координат «власть-крестьянство»

В статье анализируются предпосылки, причины и процесс создания политотделов МТС и совхозов. Исследуются основные направления деятельности этих чрезвычайных органов на селе.

Ключевые слова: *крестьянство, машинно-тракторные станции, политотделы, совхозы.*

K.V. Lobach

Political Departments of Machine and Tractor Stations in the System of Relations between Authority and Peasantry

The author of the article analyses the prerequisites, reasons and the process of forming of machine and tractor stations political departments and state farms. The main directions of the extraordinary authorities' activity in the country-land are investigated.

Keywords: *machine and tractor stations, political departments, soviet economy, peasantry.*

Надійшла до редакції 28 вересня 2009 року

В.О. Пащенко

**ПИТАННЯ РЕЛІГІЇ ТА ЦЕРКВИ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ
ОЛЕСЯ ГОНЧАРА**

У статті аналізуються питання релігії та церкви в романі „Собор” видатного українського письменника Олесь Гончара, поява якого сприяла утвердженню загальнолюдських цінностей у свідомості людей і викликала негативну реакцію з боку компартійного керівництва республіки.

Ключові слова: *загальнолюдські цінності, пам'ятка культури, релігія, церква.*

Нинішній етап розвитку наукових досліджень вимагає поглиблення міждисциплінарних зв'язків, що сприяє повнішому розкриттю аналізованих явищ і процесів, виявленню певних закономірностей тощо. У цьому плані доцільним є звернення, наприклад, фахівців історії до літературної спадщини багатьох письменників, що дозволяє об'ємніше простежити ті чи інші тенденції історичного та літературного процесів, зробити доступнішим їх розуміння не лише спеціалістами, а й усіма, хто цікавиться питаннями історії, літератури, суспільствознавства.

Серед численної когорти письменників в першу чергу вартій уваги творчий доробок Олеся Гончара, особливо його роман „Собор”, що з’явився 1968 року, а потім зусиллями деяких членів політбюро ЦК Компартії України, в тому числі й першого секретаря П. Шелеста, був фактично заборонений майже на двадцять років. У науковій, публіцистичній літературі, особливо останніх років, усебічно проаналізовано названий роман. Перевага віддавалася, звичайно, літературознавчим проблемам. І майже не відображені причини звернення та суть поглядів письменника на питання релігії й церкви.

Між тим, об’єктивна відповідь дозволить краще зрозуміти вклад Олеся Гончара у формування духовної культури українського суспільства, всебічно розвиненої особистості. Картина виявиться повнішою, якщо взяти до уваги недавно опубліковані щоденники письменника, котрі збагатять знання про цю непересічну постать.

Зауважимо, що Олесь Гончар не був професійним істориком. Він не мав доступу до матеріалів таємних компартійних архівів, котрі приховували від людей усю гірку правду недалекої історії. Головне питання, на яке ми повинні дати відповідь, стосується того, коли і чому виник в Олеся Гончара задум звернутися до релігійно-церковної тематики, котра знайшла своє відображення в „Соборі”. Для початку проаналізуємо щоденникові записи, зроблені до й після появи роману. Вони підтверджують той факт, що письменник був віруючою людиною. Його релігійність почала формуватися ще в дитинстві. Чи не найбільшим виявився вплив бабусі. 19 березня 1979 року Олесь Гончар записав: „У дитинстві я був дуже релігійний. Найперше завдяки бабусі. І те почуття, що відтоді лишилось, не раз потім допомагало мені в житті та творчості” [1, с.366]. 8 червня 1990 року письменник ще раз повторить: „...Я виростав у релігійній сім’ї, дістав од віруючої бабусі таке моральне багатство, такий запас світла, що його впродовж усього життя не вдалося погасити цій сатанинській кривавій системі тоталітарщини. Скільки докладалось нею зусиль, щоб спотворити живу душу, та все, виявляється, марно, світло є!” [2, с.299].

На все життя Олесь зберіг враження дитинства від релігійних свят, їх благотворного впливу, що підтверджують ті ж щоденникові записи.

Разом з тим, не слід забувати, що шкільні роки письменника — це період насадження в голови людей, у тому числі й незміцнілі дитячі душі, войовничого безвірництва в його найвульгарніших формах, що було грубим ущемленням і так кущих прав громадян країни. Особливо згубний вплив воно справляло на дітей.

Війна з її пекельними муками, постійними випробуваннями духу лише зміцнила релігійність молодого бійця. Не зникли релігійні переконання й у повоєнний час, про що свідчать передусім твори письменника, де немає нападів чи бодай критичних висловів на адресу релігії та церкви, як це траплялося в багатьох романах, повістях, поезії інших літераторів, починаючи із середини 1950-их років. У творах Олеся Терентійовича червоною лінією проходять гуманістичні ідеї, близькі до християнських ідеалів. Яскравим свідченням релігійності письменника є і щоденникові записи тих років.

Олесь Гончар був свідком чергового наступу на релігію, а головним чином на церкву в другій половині 1950-их — на початку 1960-их років. Споглядаючи невтішну картину, Олесь Гончар, як віруюча людина, і задумав свій роман. Він узявся за перо, що досить об’єктивно, виражено переповісти мовою художнього твору всю трагедію народу, що на власній долі переживав аморальні за своїм змістом та спрямованістю кампанії примусового насадження простій людині чужого світогляду. Так, у „Соборі” серед інших

окреслилась жахлива картина духовного поневолення народу, який так і не сприйняв антирелігійних, антицерковних гасел комуністичної ідеології.

Безпосереднім приводом для написання роману, ймовірно всього, стали враження від відвідин Спасо-Преображенського храму, що в селі Великі Сорочинці Миргородського району на Полтавщині. 9 січня 1971 року Олесь Гончар занотував у щоденнику: „...У Великих Сорочинцях оту церкву реставрують, де козацькі черепи хтось ганяв та на стінах храму писав гидоту... А в тій церкві ж вінчалась мати Гоголя і його самого хрестили. Коли ми зайшли туди, сміття було по коліна й черепи валялися, викинуті зі склепів і порожні пляшки та бляшанки — рештки чийхось оргій...

Здається, там і виникло вперше бажання — написати про долю наших соборів” [1, с.79].

Письменник не вказує точну дату відвідин Великих Сорочинців. Документи ж свідчать, що Рада Міністрів УРСР у серпні 1963 року прийняла постанову №970 „Про впорядкування справи обліку та охорони пам’яток архітектури на території Української РСР”, якою затвердила список пам’яток архітектури, котрі перебувають під охороною держави. Зад номером 594 у цьому спискові значився Спасо-Преображенський собор. У 1966 році розпочалися реставраційні роботи. Про те, як вони виконувалися, свідчить щойно цитований запис у щоденнику. В 1971 році „реставрацію” практично завершили [3, с. 71].

29 серпня 1975 року Олесь Гончар знову підтвердив, що все починалось із Великих Сорочинців: „Оглянули ще раз великосорочинську Преображенську церкву — усипальницю гетьмана Апостола та його рідні.

Іконостас унікальної роботи XVIII століття стоїть весь у дірках — ікони повидирали, забрали кудись на реставрацію.

Це ж той собор, що був поштовхом до написання „Собору”. Навіть не Новомосковський, а цей, перший, так був потряс... Коли побачив у ньому сміття по коліна і черепи чийсь з усипальниць, ще їх, видно, футболили п’яниці-„ремонтники” (по всіх кутках — пляшки та об’їдки...).

Більшого глумління не вигадати, як те, що побачив тоді.

Зараз ремонт сяк-так зроблено (стіни вже знов облуплюються), але ж іконостас...” [1, с.230].

Що ж побачили компартійні чиновники кримінального в „Соборі”? Стосовно тематики нашої статті слід зазначити, що вже саме звернення до проблем козаччини, релігії та церкви, об’єктивне висвітлення ставлення до них з боку органів партійно-державної влади „крамольним”, оскільки вони поставали в опублікованій науковій, художній, публіцистичній літературі в негативному плані.

До історії будівництва собору в Зачіплянці, навколо якого розгортаються основні події, ми повернемося пізніше. А зараз звернемося до іншої важливої теми. Якщо правдиве, не заідеологізоване зображення діяльності Російської православної церкви в минулому, котра, на жаль, упродовж століть перетворилася фактично в орган державної влади, ставши служницею царського самодержавства, виконуючи відповідну класову роль, не викликало в цензорів особливих заперечень, то, з рештою, для них та офіційних ідеологів не все було приемним.

Письменник, справедливо осуджуючи класову позицію православної церкви в минулому, не залишається байдужим щодо ставлення до неї з боку більшовиків, які після жовтневого перевороту 1917 року захопили владу і фактично відразу ж розпочали „війну” з релігією.

Олесь Гончар тонко підмітив усю складність цієї сторінки історії. Розмірковуючи над психологією сучасних руйнівників церкви, письменник певною мірою навіть виправдовує їхніх попередників: „Коли у вирі революції доводилось руйнувати у битвах із старим світом, тоді ще можна було якось зрозуміти, — битви мають свої закони... Стихія, вибух вікової ненависті... Та й тоді не зруйнували (собор у Зачіплянці. — *В.П.*), хтось уберіг, може, здорова інтуїція народу вберегла та Ленін своїми декретами” [4, с.385].

Реверанс у бік В. Леніна був зумовлений, імовірно, тим, що країна не знала справжнього ставлення вождя до церкви. Останнє визначалося не лише його загальною оцінкою релігії, а й листом до членів політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 року (він став відомим широкому загалу лише в 1990 році. — *В.П.*). У ньому В. Ленін вимагав провчити духовенство так, щоб на багато десятиліть ні про який опір воно не сміло й думати. Начебто до цього священники тільки й мріяли про вслякий опір державній владі.

Розмірковуючи над трагічною долею церкви в роки громадянської війни, Олесь Гончар не оминає проблеми максималізму не лише більшовиків, а і представників інших воюючих сторін, однією з яких було військо Нестора Махна. Письменник осуджує їх подекуди грабіжницьку діяльність, підкреслюючи, що „не раз налітала на собор... „безвладна влада”, гуляйпільська анархія, без попа пригощаючись вином із золотих церковних чаш. Уподобали гуляйпільці великого дзвона і вирішили були забрати його до себе в Махноград, у степову свою столицю. На спеціальних пристроях волами тягли через скарбнянські плавні стопудову козацьку мідь, але на греблі десь вози вломилась під непосильною вагою, шубовснув дзвін у ковбаню, в глибочезне плавневе озеро і, кажуть, сім днів гув, доки dna дістав!” [4, с.383]. Такої ж оцінки письменника заслуговує й ідеологічна платформа гуляйпільської анархії, котра зводиться до руйнування всього і вся. „Тюрми підем розвалювати, церкви, — закликає отаман. — Дзвони позвозимо з усіх степів у Гуляйполе... Ото як задзвоним! Уся Україна почує!” [4, с.457].

Негативною була й оцінка поведінки Нестора Махна та його найближчого оточення в зачіплянському соборі, про що свідчить їх діалог із відомим ученим Дмитром Яворницьким, якщо його можна назвати діалогом, а не розбоям чи психологічним і етичним двобоєм, хоча дослідник бере гору.

Оскільки Олесь Гончар писав „Собор” у ті роки, коли ім’я Нестора Махна було затягим у радянській літературі, офіційній ідеології, то в сучасного читача може виникнути сумнів щодо істинності такої поведінки „отамана” та його війська стосовно церкви. Адже добре відомо, що вони були із селян, для яких доброзичливе ставлення до віри, до церкви вважалося нормою.

Сучасні наукові дослідження свідчать, що на початку громадянської війни під гарячу руку гуляйпільців попадали і священнослужителі. По-перше, ліквідувалися люди, які впродовж років впливали на уми й серця сільського населення, становили цим самим конкуренцію „батькові” в боротьбі за селянство. По-друге, людина, яка вбивала священника, ставала вільною від своєрідного морального гальма, позбуваючись споконвічного сорому перед Божим судом. Подекуди під час пиятик Н. Махно примушував священників пити, танцювати.

Проте вже 1920 року Нестор Махно звернувся до церкви, чому значною мірою сприяла дружина, вчителька за професією, Галина Кузьменко [2, с. 27, 52, 179].

Отже, слід указати на проникливість думки Олесь Гончара у цій частині „Собору”, яка знайшла своє документальне підтвердження в наукових публікаціях майже через три десятиліття.

Наприкінці 1920-их — на початку 1930-их років більшовики вдалися до будівництва соціалізму на церковному згарищі. Олесь Гончар назвав його влучно „великим очманінням”. Одна з героїнь роману Вірунька Баглай згадує, що „ще, коли малою була, зносили в їхньому селі церковцю дерев’яну. Невідомо ким і коли була поставлена, хоч ставили її, видно, справжні майстри: збудована була без єдиного цвяха. Сокирами та ломами розбивали старезне, але ще міцне, не поточене шашелями дерево. Без єдиного цвяха, на самих шипах! Тільки й гомоніли тоді про це. Ті, що похмуро трошили, розшивали ту старизну, з мовчазною люттю виконували руйнацьке завдання. Спершу здавалось, що все там одразу мусило б розсипатися вщент, а проте ветха споруда чинила опір, вражала всіх міцністю. Аж наступного дня, пригнавши трактори, таки розтрошили її, розламали, розтягли. Найстрашнішим було для Віруньки, коли падало горище і з хмари куряви так і шугнули врізнобіч великі сірі кажани, закружляли над людьми, над толокою сліпо, беззвучно... Згадалась ще купа розкиданої, припалої порошею церковної утварі, школярчата копирсалися в ній, знаходили на руйновищі з-поміж сміття та мотлоху висушені уламки березової кори з химерними на ній письменами. Темну парусину якусь довго розглядали з намальованим пеклом, з грішниками, з ледь розбірливим написом — червоним по чорному: «Зима необігренна»... Підбрала й Віруня тоді ощепок старої кори з химерними на ній письменами, на якій потім комсомолець-учитель намагався розшифрувати бознаколишню слов’янську в’язь із титлами і якимись закарлючками... Так і зосталось не розшифрованим, що там було написано давніми писарями чи самими майстрами, тими, котрі вміли будувати без єдиного цвяха... Може, остороги якісь? Заповіді нащадкам?” [4, с.377].

Так, це був час „великого очманіння”. 1929 рік започаткував масове закриття церков та молитовних будинків. У ході антирелігійних пропагандистських кампаній за допомогою преси формувалася думка про незчисленні багатства церкви і необхідність їх використання для соціалістичного будівництва. І це незважаючи на вилучення в 1922 році фактично всіх коштовностей.

У цьому ж році по всіх округах України місцеві органи влади провели оцінювання культових споруд та церковного майна в них, витрат на реставрацію і ремонт, утримання духовенства. Ця акція санкціонувала конфіскацію церковних дзвонів, а разом з нею й закриття храмів. Для вилучення церковних дзвонів, закриття храмів, їх руйнування використовувалася будь-яка нагода. Звичною стає практика проведення сходок, зборів, мітингів, на котрих простою більшістю голосів, часто під пильним оком лівацьки налаштованих представників влади, силових органів, за відсутності „зацікавленої” сторони, приймалися рішення про недоцільність існування культового приміщення.

Олесь Гончар наголошує у „Соборі”, що варварська акція носила загальний характер, свідченням чого є спогади військового комісара про юнацькі роки, проведені на Півночі.

Не уник розправи й красень-собор у Зачіплянці. „Активісти” зруйнували дзвіницю, дзвони познімали, понівечили, після війни лише „іржава рейка — бездарна заміниця дзвонів — вульгарним уламком висить на стовпі як герб догматиків і юшкоїдів” [4, с.348]. Хоча ще в 1920-ті роки завдяки ентузіастам його віднесли до пам’яток архітектури, що охороняється законом.

Не уникли розправи й десятки інших пам’яток архітектури всесвітнього значення, про що з боєм говорить Олесь Гончар, укладаючи в уста

молодого архітектора такі слова: „Всі ми руйнуємо... І я, і ти, і він, — маю на увазі батька. — Руйнуємо тим, що осторонь стоїмо. Руйнуємо своєю байдужістю! Були такі, що Десятинну в Києві знищили. Михайлівський Золотоверхий на очах у всіх зруйнували... І зараз самі сіємо байдужих! Плодимо жорстоких... Самі плакаємо руйнача! А руйнач внутрішньо завжди ж пігмей, він хоче зробити довкола все меншим за себе...” [4, с.413].

Здавалося, продовжує Олесь Гончар уже власну думку, що „всі оті невідомі, безвідповідальні — то його особисті вороги. Нічого їм не прощає. В усіх подробицях може розповісти, як і ким було зруйновано Михайлівський Золотоверхий, що з часів дотатарських саяв на київських горах, і як ламали Десятинну, з якою впертістю рвали динамітом мурування сивих віків. Зойк стояв, дрижало все навкруги, а мурування не піддавалося... А таки розкришили й те таємничо злютоване, загадково міцне мурування... Особливою ненавистю молодий архітектор палає до тих, які, будучи з дипломом архітектора, свідомо вдавались до „розчищення” площ, зносили пам'ятки, тільки щоб звільнити місце для своїх бетонованих тумб...” [4, с.413]. „Тупі вбивці краси”, — виносить свій присуд письменник вустами молодого архітектора 1960-их років. — Хай тоді з нецтва ставали знаряддям вандалізму, сліпо віддавалися духові руйнувань, а зараз? Звідкі такі беруться?” [4, с.414].

„Бенкет руйнації” перейшов у фізичні репресії проти духовенства, здебільшого колишнього, віруючих і навіть тих, хто смів позитивно відгукуватися про церкву, в кривавих 1937-1938 роках. Таким у „Соборі” є вчитель Хома Романович, який за собор у Зачіплянці „свого часу на Магадані побував, власне, більше за свій темперамент, за те, що мав звичай аж надто запально історію храму переповідати учням” [4, с.382].

Зазначимо, що наприкінці 1930-их років „азарт руйнації” збавив обертів. Але ненадовго, що знайшло своє відображення й у „Соборі”.

Олесь Гончар лише побічно торкається малодосліджених на той час подій у релігійній царині в роки війни, знову-таки об'єктивно змальовуючи трагічні картини церковного життя. Звичайно, можна дорікнути письменникові за досить, м'яко кажучи, іронічне ставлення до духовенства. Через відсутність належних архівних матеріалів, Олесь Гончар не показав усієї картини тих часів, та це й не входило у творчий задум літератора.

Заради справедливості слід сказати, що з початком війни на окупованій території масово відкривалися ліквідовані впродовж 1920-1930-их років храми, монастирі, часто в пристосованих приміщеннях. Цьому здебільшого не перешкоджали окупаційні власті, вбачаючи у відродженні церкви знаряддя антибільшовицької пропаганди. Стосунки окупантів із церквою будувалися, звичайно, за принципом „хазяїн — слуга”. Для населення окупованих територій церква ставала чи не єдиною розрадою в нелегкому повсякденному житті. Зрозуміло, що бракувало освічених священників, яких або знищили в довоєнні роки, або вони воювали на фронті. Тому вакуум часто заповнювали люди без відповідної освіти та досвіду, зазвичай не кращих моральних якостей. Саме останнім дісталися найдошкульніші оцінки. „Швидкісний окупаційний піп”, за словами Олесь Гончара, служив у Зачіплянці й залишився після війни, кружляючи, наче голодний вовк, навколо собору і потайки хрестив дітей. Баба Шпачиха кричала на всю Зачіплянку: „Та який з нього піп, коли в нього під рясом галіфе? Ніякої в цього прибуду віри нема, безвірко він!” І привселюдно присяглась, що онуків своїх нізащо до нього не понесе, хай краще нехрещені ростуть, ніж нести їх до пройдисвіта...” [4, с.339].

Інший епізод роману пов'язаний із позицією радянських військ при визволенні краю від фашистів, котрі, відступаючи, зруйнували тисячі церковних приміщень. Бійці Радянської армії прагнули їх урятувати. Одним із них був воєнком, який заборонив артилеристам вести вогонь по собору в Зачіплянці, хоча він являв собою чудовий орієнтир, прекрасну ціль.

Однак те, що не вчинили із зачіплянською архітектурною перлиною навіть окупанти, почали успішно реалізовувати в повоєнні роки «рідні» борці за ідеологічну чистоту народу. Тому Олесь Гончар, на нашу думку, не випадково виділив як головну проблему роману-набату проблему захисту пам'яток культури культового походження, захист загальнолюдських цінностей.

Нова хвиля атак на церкву розпочалася в середині 1950-их років, що досить образно змальовано в „Соборі”. Храм закрили, „розстригу-попа” вигнали, бо чимало місцевих керівників були в цьому безпосередньо зацікавлені, оскільки такі священники хрестили дітей потайки в селищах, серед „яких часом виявлялися і діти відповідальних товаришів... І хоч робилося це без відома відповідальних, але були в декого серйозні неприємності, зокрема і в Петра Петровича... Після одного такого скандалу вирішено було створити в соборі музей, і Петро Петрович власноручно взявся був тоді набивати опудала з шулік та диких кабанів, він на це мастак... Наступник його, правда, що краєзнавчу ідею відкинув, а жаль, бо відтоді собор так і стоїть як безхозний — ні вепрам, ні попам...” [4, с.339]. Оскільки собор у Зачіплянці належав до пам'яток архітектури, кинути його напризволяще було справою не вельми безпечною, хоча й бажання реставрувати чи повернути віруючим, про що ті постійно просили різні керівні інстанції, не виявляли. „Вихід” знайшли різного роду кар'єристи, яких на той час уже не бракувало. У „Соборі” — це Володька Лобода, котрий на церковних справах і почав службове зростання, запропонувавши напередодні 300-річчя Переяславської ради, що відзначалося в 1954 році, взяти собор у риштування, створивши в такий спосіб видимість ремонту. Володьку-висуванця назвали „генієм”.

Хоча для годиться почали реставрацію. З'явилася кочівна бригада реставраторів, яка тижнів зо два товклася, із „собору зробили собі нічліжку, горілку пили та дівок водили — така ця була бригада, що її роботу Зачіплянка інакше й не називала, як „халтурою”. „Геній” незабаром на культуру перейшов, продовжує Олесь Гончар. І „хоч плавнева лелека не одних лелечат висиділа в тому бутафорському риштуванні, Лободі це не дошкуляє і службовим справам його ніскільки не зашкодило: скоріше навпаки. Обгнила декорація, осунулась, знову оголивши всі бані, вкриті іржею, і Зачіплянка звиклася з таким станом речей; хіба що лелека надто розкладається з собору, тоді котрийсь із металургів спідлоба гляне в його бік:

— Вона ще нам не таких геніїв висидить...” [4, с.337].

Із роками росла безпам'ять. У тій же Зачіплянці „зanedбано цвинтар, лише великодніми святами сходяться сюди старенькі бабусі на поминки... Для них ті, що лежать у землі, не тлін, не розкладена матерія, а мовби якийсь підземельний шпиталь живих, відчуваючих...” [4, с.295]. Для них, стареньких, а не для тих сотень Володьок-висуванців, які мали б якщо не в силу власних переконань, то хоча б службового становища опікуватись пам'яттю людською.

Не краще виглядає і зачіплянський красень, у якому замість музею влаштували склад мінеральних добрив, потім холодильник, а з часом він став узагалі безгоспним. Чи не найкраще стан обителі передають враження Єльки Чечіль. Якщо в перші повоєнні роки він вразив героїню роману „своєю

суворістю, холодним і якимось величавим непривіттям”, то на початку 1960-их „викликав своєю обдертістю щось схоже на співчуття, був чимось ближчий до її дитячих мрій, до отих блакитних планет її дитинства” [4, с.314-315].

„В соборі, — кричить душа Олесь Гончара, — було ще холодніше, ніж надворі, пусткою, мишами смерділо. Вікна, де ще позоставались шибки, засновані павутинням, заповнені дертю. Одразу після війни нібито зібрались відкрити в цьому соборі антирелігійний музей із куточком місцевої фауни та флори, але чомусь не вийшло, і лише як спомин про ті наміри опудало плавневого шуліки припадало тепер пилюкою над вівтарем та де-не-де зі стін, з-поміж облінялих мадонн, шкірилися іклами вовчі й вепрячі морди. Уже й вепрів у плавнях нема, а тут шкіряться... Посеред собору кучугура комбікорму, далі звалені цупкі паперові мішки з суперфосфатом, ще далі, в кутку, обгризений, темного дерева іконостас із різьбленими гронами та виноградним листям. Колись, кажуть, цей іконостас розпиляли, поділили між музеями, і частина оце й тут зосталась... Усе кинуте звалищем, стіни в потьомках, крізь сіре павутиння темно проглядають сердиті якісь святі... Вічні присмерки стоять на кутках собору”. Але і в цьому занедбаному стані собор викликає захоплення: „Тільки вгорі, у височині центрального купола, було блакитно, як у небі, серед золотих зірок сяюче білів намальований голуб з розкинутими крилами, цілком зберігся й портрет якогось небесного юнака — святого в ясно-червоній одежі... Там не видно було ні пилюки, ні павутиння, там панувало світло небес. Густоблакитне небо і по ньому золоті зірки! Ніби оглухнувши, забувши про всі комбікорми, стояла Єлька серед собору і дивилась туди, в глибіню найвищої з бань, де все ще зосталось, як було при перших майстрах. Та глибіню мовби поглинала її своєю небесністю, всю душу Єльчину втягувала як вир. Очей не можна було відвести, паморочно ставало, як стає, кажуть, людині над безоднею, де почуваєш і острах, і непереборне бажання сягнути...” [4, с.318-319].

Занедбаний стан культових приміщень, серед яких було чимало справжніх перлин архітектури, викликав природне бажання тодішніх керівників різних рівнів якомога швидше зменшити їх кількість або пустити справу на самоплив, аби вони якомога швидше зруйнувалися. Діяльність чиновників у цьому напрямі значно активізувалася на початку 1960-их років. Особливу наполегливість виявив ЦК Компартії України, а на виконання його вимог — місцеві партійні органи та виконкоми рад депутатів трудящих різних рівнів.

Так, у Новомосковську Дніпропетровської області власті хоча і не зруйнували величний собор, але, закривши його в 1960 році та запланувавши переобладнання під філію обласного краєзнавчого музею, протягом тривалого часу так нічого й не робили. Приміщення пустувало. Більше того, міський фінансовий відділ організував розпродаж культового майна через крамницю уцінених товарів, що викликало потік скарг та збір коштів для ходаків до Москви з проханням повернути собор віруючим. Ми свідомо навели останній факт, оскільки, за свідченням багатьох дослідників, Троїцький собор у Новомосковську став прообразом собору в романі письменника.

Отож, спостерігаючи наругу над культурою, над історією, Олесь Гончар не став мовчати. Для протесту він вибрав символ духовності вільнолюбивого українського народу — собор, зведений запорозькими козаками. Саме тому прекрасною є історія-легенда про його зведення, саме тому собор здатний викликати захоплення своєю величністю й прагнення відстояти його за будь-

якої ситуації в одних і постійне бажання зруйнувати — в інших, представлених у „Соборі” „батькопродавцями”, „юшкоїдами” з органів влади.

„Виник, мов із легенди, — писав Олесь Гончар. — Після зруйнування Січі, в потьомкінські часи, повержені запорожці заснували монастир у цих місцях, у плавнях, що належали раніше одній із окраїнних запорозьких паланок. Отам у плавнях постригались у ченці, брали до рук, замість шабель, книги Святого Письма. Перевдягалися, як оточенці, у буденну сіру одягу гречкосіїв. Чорною жалобою ряс прикривали буйно-червоні шаровари лицарів Запорожжя. І вирішено було тоді на їхній сумовитій раді: збудуємо собор. Воздвигнемо, щоб піднісся в небо над цими плавнями, що рибою кишать, над степами, де наші коні випасались, і буде незломний наш дух жити у святій цій споруді, наша воля сятиме в небі блиском недосяжних бань. Шаблю вибито з рук, але з серця не вибито дух волі й жадання краси! Наша непокора в цім витворі стане серед степів на віки... Але хто ж збудує? Хто сотворити зуміє? Підліток місцевий викликався, тямовитий хлоп'як з очима великими, як натхнення. „Благословіть!” І зник у плавнях. Три доби його не було, потім повернувся до товариства й на долоні тримав собор готовісінький, весь зроблений із стеблин комишу. Розповідав, нібито зморений, приліг у плавнях, задрімав, і собор сам уві сні йому наснився. Дано знак, ударили в тулумбаси, скликаючи раду козацьку... Рада козацька, оглянувши пробу комишеву, схвалила: воздвигнем!

І засяяли відтоді блакиттю кулясті бані собору над плавнями, над цім білим світом дніпровським...” [4, с.382-383].

Достеменно не знаємо, чи мав можливість Олесь Гончар скористатися працею Дмитра Яворницького „Історія Запорозьких козаків”, але в романі історія зведення собору в Зачіплянці майже ідентична історії виникнення собору в нинішньому Новомосковську.

Величний собор у Зачіплянці викликає захоплення навіть своїм напівзруйнованим станом. Для одного з головних героїв роману, студента металургійного інституту Миколи Баглая, зачіплянське диво — це співучий собор, співучий завдяки гармонійній сув'язі „отих його бань, вищих і нижчих, застиглих у німому вічному танці...”

Стоїть, блищить до сонця повногрудям бань! Сухе степове повітря обтікає його, струмує, і він виступає з того міражного струмування, і сам як явище міражу...

Як можна не відчувати, що перед тобою цілком самостійний твір українського барокового стилю, досить лише глянути на плавне оте наростання ярусів, на шатра бань, перехоплених унизу, наче міцно затягнутих козацькими поясами! А сама таємниця розміщення бань — всі ж дев'ять маківок виринають перед тобою, рухаються, мов живі!” [4, с.471, 472].

У дискусії зі своїм приятелем, студентом іншого факультету, Микола Баглай відстоює тезу про собор як утілення найвищої поезії, оскільки „думка людська неминуче прагне зматеріалізуватись, і тут це сталося колись” [4, с.472].

„Глянь, як пливе у блакитті! Невже він тобі байдужий?” — запитує Микола і на репліку приятеля про старіння всього на світі запально відповідає, що собор, як витвір мистецтва, не старіє, що тільки йому „дано володіти таємницями вічної молодості... Згодься, людській натурі притаманний потяг до ідеальних гармоній — свідченням того є хоча б математика, логіка, музика... І в цьому творінні поєдналося все, все гармонійно злилось, і виникла велика, вічна поезія. Невже ти не відчуваєш, що в отому гроні соборних бань живе горда, нев'януха душа цього степу? Живе

його мрія-задум, дух народу, його естетичний ідеал... Нас з тобою не буде, а дев'ятиглавий цей стоятиме, повинен стояти!..

Такий собор, такий витвір, він не належить тобі, не мені, точніше, не тільки нам. І не тільки нації, яка його створила. Він належить усім людям планети!..." [4, с.472-473].

Микола Баглай пропонує Вірунці шукати „музику собору” не так вухами, як душою. Собор для нього має в собі щось від стихії, навіює щось таке ж велике, як „навіюють на людину степ або ескадри хмар серед бурі... Німотна музика собору, музика отих гармонійно піднятих у небо бань-куполів — вона для тебе реально існує, ти здатен її чути...” [4, с.297]. Вночі „собор молодіє. Зморшок часу на ньому не видно, він мовби повертається до тієї козацької молодості, коли з комишини постав юним виквітом краси і вперше сяйнув у цих степах небесними півкулями своїх бань” [4, с.346].

Краса і велич собору здатні викликати потаємне захоплення навіть в основного негативного персонажа роману Володьки Лободи, чи не єдиним прагненням якого є якраз бажання його зруйнувати. Саме краса собору викликає справжню лють Володьки-висуванця, що Олесь Гончар зумів найкраще передати в його діалозі з рибінспектором:

„— В печінках мені оцей ваш холодильник (приміщення собору. — *В.П.*), — кинув раптом Лобода різким, озлілим голосом. Лише критикують нас, номенклатурних... Риштовання потьомкінське... Лелека геніїв висиджує..., ненавиджу всіма фібрами! — І підняв стиснуті кулаки.

Рибінспектор ніколи раніше не бачив свого приятеля в приступі такої злості.

— Ар... ар... архітектурний пам'ятник, — нагадав йому, щоб заспокоїти.

— Пам'ятник... Який це в біса пам'ятник? — аж сичало презирливо поблизу. — Що в ньому архітектурного? Мотлох історії — рухлядь і все! То ще треба докопатись, що хотіли сказати ним ті ваші допотопні січовики! Якомусь Скрипникові (М. Скрипник — керівник Наркомату освіти УСРР, який упродовж 1920-их років видав питаннями віднесення видатних об'єктів архітектури до числа пам'яток. — *В.П.*) ударило в голову, оголосив пам'яткою, вніс у реєстр... А ми й підступитися боїмось, раби папірця!... Скільки мені оцей безхозний собор нервів коштує... Кожне глузує, розігрує, ти ж чув! Вигадав, каже, потьомкінську штучку! А з другого флангу недоїдені міллю богомольні старушки пишуть і пишуть в різні інстанції. Незаконно закрили, мовляв, відкрийте, уважте старість, бо наші ж сини погинули на фронтах... З області невдоволені дзвінки: що там у тебе з цим собором, чого ти йому ладу не даси?" [4, с.361].

Підсумовуючи сказане, зазначимо, по-перше, що історія з собором має напівшасливий кінець. Завдяки зусиллям зачіплянських активістів його не знесли, щоб на тому місці звести критий ринок та шашличну. По-друге, вистояв і собор у Новомосковську. Після довгих поневірянь його повернули наприкінці 1980-их років віруючим. Хоча перед цим компартійні власті спробували зруйнувати святиню, звівши порядч автобусну станцію, аби в такий спосіб вона самознищилася. Тривала боротьба Олесь Гончара проти варварської акції, санкціонованої, швидше всього, тодішнім першим секретарем ЦК Компартії України В. Щербицьким, на жаль, завершилась поразкою письменника. По-третє, Олесь Гончар, аналізуючи проблему духовного життя людини в умовах царської Росії та Радянського Союзу впродовж 1770–1960-их років, переконливо доводить невмирущість загальнолюдського, гуманістичного над вузькочасовим, що прагнуло панувати в державах з яскраво вираженим насильством над людськими

правами і свободами, яких, власне, переважна більшість населення не мала впродовж двох століть.

Саме тому Олесь Гончар зазнав усебічних гонінь та утисків. Але, попри все, ідеям „Собору” він залишився вірним.

 Примітки

1. Гончар О. Щоденники. У трьох томах / О. Гончар. — К.: Веселка, 2003. — Т. 2. — 608 с.
2. Гончар О. Щоденники. У трьох томах / О. Гончар. — К.: Веселка, 2004. — Т. 3. — 606 с.
3. Гетьман Данило Апостол, його роль і місце в історії України: матеріали наукових читань. — Полтава: АСМІ, 2005. — 146 с.
4. Гончар О. Твори в 12-ти томах / О. Гончар. — К.: Наукова думка, 2005. — 574 с.

В.А. Пащенко

Вопросы религии и церкви в наследии Олеса Гончара

В статье анализируются вопросы религии и церкви в романе „Собор” выдающегося украинского писателя Олеса Гончара, появление которого способствовало утверждению общечеловеческих ценностей в сознании людей и вызвало отрицательную реакцию со стороны компартийного руководства республики.

Ключевые слова: общечеловеческие ценности, памятка архитектуры, религия, церковь.

V.O. Pashchenko

Questions of Religion and Church in Oles Honchar's Heritage

The questions of religion and church in the novel „Cathedral” by the outstanding Ukrainian writer Oles Honchar are analyzed in the article. The novel served for the promotion of the universal humane values in the conscience of people and provoked negative reaction from the communist leaders of the republic.

Keywords: religion, church, historical monument, universal humane values.

Надійшла до редакції 10 вересня 2009 року
